

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט
על הפרשה

גיליון ש"ל, פר' שמות תשפ"ו

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

התחייבות כספית לאחד כדי שישתה מים

תנאי. ועוד שכאן יש לנו 'אגן סהדי' שכוונתו הייתה להשטות בלבד, שמאחר שלא יכול היה להשיג את הפעולה בדרך אחרת, לכן הציע לו תשלום, ועל כן אין לחיוב על מה לחול בהיעדר קניין.

לעומת זאת, הקצות החושן (שם סק"ד) חלק על דברי הש"ך, וכתב כי כל מקום שאדם מתחייב לחבירו שכן על מלאכה שיעשה, הרי זה חייב, אף אם מדובר במעשה שהוא מחויב בו מצד עצמו. לשיטתו, שכירות אינה צריכה קניין, ומרגע שנעשתה הפעולה על פי בקשתו, מתחייב המשכיר לשלם לפועל את שכרו. אמנם באופן שהסכום המדובר הוא גבוה משווי הפעולה, או אז רשאי המשכיר לטעון משטה אני כך כלפי גובה התשלום, מלבד אם אמר אתם עדי, שאמירה זו מסלקת טענת השטאה.

וכלפי הסברא שאין זה נחשב שכירות מאחר והוא מחויב לעשות את המעשה בלאו הכי, כתב הקצות החושן לדחות זאת, שהרי אם היה ברור שלא נתכוון להשטות, יש כאן תורת שכירות גמורה, שחייב שוכר הפועל לשלם עליה, ואם כן באופן שיודע בעצמו שלא הייתה כוונתו להשטות, הוא לא יכול לפטור את עצמו מן התשלום, כי קמי שמיא גליא אם נתכוון להשטות אם לאו. הקצות מביא ראייה מתשובת מיימוני (משפטים סימן סד), שדן אם צריך שבועה שנתכוון להשטות, וכתב שמאחר שבית דין טוענים עבורו טענת השטאה אין הוא צריך להישבע שנתכוון להשטות, ומבואר מדבריו שאילו לא היתה לו כוונה להשטות, הוא היה חייב לשלם אפילו שיש לו מצוה ללמוד עם בנו. מסקנת הקצות היא כי אף בדבר שאדם מחויב בו, אם נתחייבו לו שכן על ביצוע הדבר, אילוולא טענת משטה אמיתית המתחייב חייב לשלם.

הנתיבות המשפט (שם סק"ב) מביא גם דברי התומים (סק"ו) שכתב כדעת הקצות החושן שיש חיוב שכירות בפעולה שאדם חיוב לעשותה מצד חובתו, אמנם הנתיבות חלק על דבריהם וחזרו לשיטת הש"ך. לשיטת הנתיבות אין כאן דין שכירות כלל, שהרי המבצע עושה את הפעולה בשביל עצמו מכוח חובתו. הדבר דומה לאמירה 'עשה לך סוכה' או 'הנה תפילין לעצמך', שאין בה משום שכירות. והראיה שהביא הקצות מתשובת מיימוני, לשיטת הנתיבות אין ממנה הוכחה, שכן שם מדובר במקרה שנתכוון להתחייב שתיעשה מצוה בממונו, שאז יש בזה דין שכירות מחמת כוונת ההתחייבות המיוחדת, אבל בלא זה אין כאן התחייבות כלל.

מחלוקת הפוסקים

בהתחייבות לדבר מצוה

מכל האמור עולה מחלוקת יסודית לגבי מי שמתחייב לשלם לחבירו על ביצוע פעולה שהוא

שכר בפועל, או שמא נאמר כן בדרך הצעה בלבד.

'משטה אני כך' במקום חיוב מצוה

עניין זה מתקשר גם לדין המבואר בגמרא (יבמות קו.) בעניין יבם שלא היה ראוי לייבם וסירב לחלוץ. רק כאשר הובטח לו סכום כסף (מאתים זוז) בתמורה לחליצה הוא הסכים לחלוץ. הדין הוא שהמבטיח רשאי לטעון 'משטה אני כך', שהרי מצות חליצה מוטלת עליו בלאו הכי.

על יסוד דין זה פסק המרדכי (סנהדרין פרק ג רמז תשד) בשם תשובת רבינו מאיר כי הדין נכון גם במי שאמר לחתנו העשיר כי אם ילמד עם בנו, ישלם לו סכום מסוים. החותן פטור מלשלם, שהרי הלימוד עם הבן הוא מצוה המוטלת על החתן בלאו הכי, ודומה הוא ליבם החולץ, שהמבטיח לו ממון יכול לטעון 'משטה הייתי כך'. המרדכי מוסיף כי בעוד שבאופן כללי אין בית הדין טוענים לאדם טענת 'משטה' (מילתא דלא שכיחא הוא שאדם יודה לחבירו בהשטאה), הרי שבנידון זה, כיוון שמדובר במצוה המוטלת על המבצע, אנו טוענים למתחייב טענת השטאה, ומניחים כי לא התכוון להתחייב.

וכך פסק הרמ"א (חו"מ סימן פא סעיף א) להלכה, כי מי שאמר לחתנו העשיר שילמד עם בנו והוא ישלם לו, פטור מלשלם לו. כיון שחוב הלימוד מוטל על החתן בכל מקרה, רשאי החותן לטעון ששיטה בו, ואף אם אינו טוען זאת בעצמו, בית הדין טוענים לו טענת 'משטה'.

מחלוקת הש"ך והקצה"ח אם

יש שכירות במקום מצוה

הש"ך (שם סק"ו) נקט כי טעם הפטור משום שאינו דומה למורה על חוב שהבטיחו בעבר, שבוזה יש לומר שאכן היה חייב לו, כי מדוע לנו לפרש מדעת עצמנו שהמורה בחוב רק משטה במלוה, אבל באומרו לשלם לחתנו שחייב גם בלאו הכי ללמוד עם בנו, מדוע נאמר שהתכוון באמת להתחייב לשלם, אחרי שמעולם לא נוצרה סיבה המחייבת לשלם לו, וקרוב לומר שרק שיטה בו כדי שילמד עם בנו.

יתר על כן, הש"ך קובע כי אף אם אמר 'אתם עדי', שזו אמירה שמסלקת טענת השטאה (ראה שם סעיף ו), עדיין יהיה פטור. זאת משני טעמים: ראשית, לדעת רוב הפוסקים (סימן מ סעיף א), אין אדם מתחייב ב'אתם עדי' ללא קניין על דבר שלא היה חייב בו קודם. שנית, אף לדעת הרמב"ם (מכירה פרק יא הלכה טו) הסבור שאדם יכול להתחייב, הרי כאן מדובר בהתחייבות 'על תנאי' (שילמד עם בנו), ואילו דברי הרמב"ם המורים כשהתחייב בלא שום

יה זה ביום קיץ לוהט במיוחד, עת טיפס ר' יחיאל פרנקל בשבילי האבן המתפתלים של נחל עמוד. ריח עשב יבש וצליל הצרצרים מילאו את האוויר, והחום ריצד מעל הסלעים. לפתע הבחין במערה קטנה במפלס שמעל הנחל, ושם ראה צעיר לבוש חולצת טיול רטובה מזיעה, שוכב על גבו ונושם בכבדות.

ר' יחיאל ניגש אליו במהירות, ושאל בקול דואג: "בחור, הכל בסדר אתך?"

הבחור, ששמו היה נחמן, פקח עיניים עייפות ולחש: "נגמרו לי המים... אני נח קצת, תיכף אקום." ר' יחיאל הוציא מתרמילו בקבוק מים קרים שהצטננו במימיו של הנחל והציע לו לשתות. אך נחמן הניד ראשו בעקשנות: "תודה, אני לא צריך צדקה. אני אנוח ואמשיך הלאה."

ראה ר' יחיאל שצבע פניו של הבחור חיוור ויבש, וחשש לשלמו. מתוך דאגה וחכמה גם יחד, פנה אליו בדרך אחרת: "אם תשתה ארבע כוסות מים, אשלם לך חמישים שקלים במזומן. זו עבודה. לא מתנה." נחמן הביט בו במבט מופתע, חייך חיוך עייף, ואמר: "אם זה עסק, אני מסכים."

כלא היסוס שתה את ארבע הכוסות ברצף, פניו שבו לאט לאט לצבעם, ונשימתו נרגעה.

כשנפגשו מאוחר יותר במגרש החניה, שאל ר' יחיאל את עצמו: האם באמת אני חייב לשלם לו את אותם חמישים שקלים שהבטחתי, או שמא דבריי נאמרו רק כדי להצילו ולא לשם התחייבות ממונית? ועוד, אם אמנם חייב אני, האם עלי לשלם לו מיד בו ביום משום כל תלין פעולת שכיר, או שמא אין כאן דין שכירות כלל?

תשובה

שכר על הנקה מחויבת

בפרשת שמות (ב ט) מסופר כי בתיה בת פרעה, משהצילה את משה רבינו מן היאור, אמרה לאמו של משה רבינו 'היליכי את הילד הזה והינקוה לי ואני אתן שכרך', וכתוב שם 'ותקח האשה הילד ותניקהו'. בגמרא (כתובות נט:) מובא שאשה מחויבת לבעלה להניק את בנה מעיקר הדין, ואם בנה מכירה ועשוי להסתכן שלא יינק מאחרים, האשה חייבת בזה מצד עצמה (שו"ע אבה"ע סימן פב סעיף ה), לכאורה קשה כיצד נטלה יוכבד שכר על מעשה שהיא ממילא מחויבת בו. אמנם באילת השחר (פרשת שמות) מסתפק אם מי שהתחייב כסף לאשה שתניק את בנה, באופן כזה שלא ידע שזה בנה, האם חייב לשלם. לכאורה בפסוק כאן נראה שאפשר ליטול שכר על הנקה זו, אלא שלא נודע מן הכתוב אם אכן נטלה

ממילא מחוייב בה: שיטת הש"ך והנתנה"מ: אין כאן דין שכירות, כי הפעולה נעשית בגלל חובתו של המבצע. החיוב אינו חל בשל העדר קניין, וזו סיבת הפטור של טענת 'משטה אני בך' שבית הדין טוענים אותה עבורו. שיטת התומים וקצה"ח: יש כאן דין שכירות, משום שהתחייבות על פעולה חלה גם בלא קניין. לכן, החיוב קיים, ורק אם יוכל המשלם לטעון כי התכוון להשטות, הוא פטור.

התחייבות על פעולה לטובת עצמו

בנידון שלפנינו, שאמר ר' יחיאל לבחור לשתות ארבע כוסות מים כדי להציל את נפשו, וכנגד זה התחייב לתת לו חמישים שקלים, יש לעיין אם אכן חייב ר' יחיאל לשלם, הואיל וכל תועלת הדבר היא לנחמן הבחור לבדו, ואין לר' יחיאל שום הנאה ישירה מן הפעולה.

מובא בירושלמי (כתובות פרק ה הלכה א), שמי שאמר לחבירו קח שדה פלונית לעצמך ואני אתן לך כך וכך, אינו חייב לשלם לו, אף על פי שעל פיו קנה חבירו את השדה או על פיו נתן בתו לפלוני. וביאר בקרבן העדה שאין בהתחייבות זו ממש, מפני שלא נתחייב אלא באמירה בלבד, אף שהדבר נעשה בעקבות דבריו. למד מכאן המנחת פתים (סימן קלא סעיף ט) שאין מקום לדין שכירות במקום שבו הפעולה נעשית לטובת העושה עצמו, שהרי אין זה שטר פעולה, שכן לא פעל פעולה בעבור הזולת, אלא בעבור עצמו. והוסיף שם לציין לדברי הנהגות המשפט, שכתב כי בכל מקרה שאדם עושה פעולה לטובת עצמו בלבד, אין בזה תורת שכירות, וממילא אין לחייב את המשיא לו עצה או הממריצו לכך בתשלום שטר.

חילוק בין פעולה מחויבת לפעולה רצונית

אלא שיש להקשות על דברי המנחת פתים, שכן עיקר דברי הנהגות המשפט אמורים דוקא במקום שהעושה מחויב במעשה מצד מצוה או חיוב אחר, כגון אב שחייב ללמד את בנו תורה, בזה אנו אומרים שאין מקום לדין שכירות, הואיל וכבר מוטלת עליו החובה לעשות את הדבר. אולם באופן שאין עליו חיוב כלל, אלא רק זאת שהוא עושה את הדבר מדעתו ומרצונו ואף נהנה ממנו, מניין לנו שאין בדבר תורת שכירות.

ובאמת כי מלשון הנהגות המשפט עצמו נראה להפך, שהוסיף וכתב שכיון שהוא מחויב בדבר לכן אין בזה דין שכירות, ומשמע שדוקא מפני שהוא מחויב, הא אם לא היה מחויב, אף על פי שעושה לעצמו, היה בזה דין שכירות.

בפועל לטובת עצמו

השואל ומשיב (מהדורא תנינא חלק ג סימן מב) דן בשאלה מעניינת: אחד נתן לחייט בגד במתנה, ואמר לו שיעשה ממנו בגד עבור עצמו [דהיינו עבור החייט], ואף הוסיף והבטיח לשלם לו שכר מלאכה, האם יש בכך דין בל תלין אם יאחר לשלם.

השיב בעל השואל ומשיב שאין כאן עבירה של בל תלין, מפני שכתוב (ויקרא יט ג) 'לא תלין פעולת שכיר אתך', ופירש רש"י 'שלא תלין' בלשון נקבה מוסב על הפעולה, כלומר פעולה שבה השכיר פעל עבורך. אולם כאשר גוף הפעולה נעשה לצורך הפועל עצמו ואין למזמין כל תועלת ממנה, לא נאמר בו איסור זה, כי התורה הקפידה דווקא על מי שמלין שכר פעולה שנעשתה עבורו.

והאר"ק שם לבאר על פי זה את דברי המדרש (דברים רבה יא י), שמשא רבנו טען לפני הקב"ה: ריבנו של עולם, אתה אומר ביומו נתן שכר,

והרי אתה עובר על דברך שאינך נותן לי שכר על מצוותי, והקב"ה השיבו שאין זה בכלל בל תלין, כי אין האדם עושה פעולה כלפי מעלה, כמו שנאמר (איוב לה ז) 'אם צדקת מה תתן לו'. ולפי דרכו למד השואל ומשיב, כי בכל מקום שהפעולה נעשית לטובת הפועל עצמו ולא לטובת המזמין, לא שייך בדבר איסור של בל תלין, אף שמבחינת חיוב השכר עצמו ודאי יש מקום לחייבו, שהרי התחייב לשלם לו שכר על פעולה שנעשתה על פיו.

מכל זה מתבאר, כי אף שאין דין בל תלין במקום שהפעולה נעשית לטובת הפועל עצמו, מכל מקום עצם החיוב לשלם קיים, הואיל והיתה כאן הבטחה מפורשת לשלם שכר עבור פעולה שנעשתה בעקבות דבריו, ובפרט כשיש גמירות דעת ניכרת ותועלת ממשית לעושה.

מחלוקת הפוסקים בהתחייבות לטובת הפועל

נמצאנו למדים: כי לשיטת המנחת פתים כשאדם עושה פעולה לטובת עצמו בלבד, אין בזה תורת שכירות, ואין המבטיח שכר חייב לשלם אלא אם כן עשו קנין. ואילו שיטת השואל ומשיב שחייב לשלם מדין התחייבות בעלמא, אלא שאין בזה דין בל תלין, מאחר שהפעולה לא נעשתה עמו אלא לעצמו.

חילוק בין פעולה לבעל הבית לפעולה לעצמו

בשו"ת הר צבי (חושן משפט סימן קיא) הביא הגאון רבי צבי פסח פראנק את דברי השואל ומשיב הנ"ל, וציין כי אחד מגדולי הגאונים חלק עליו בחריפות, והביא ראיה ברורה מן הגמרא (בבא מציעא קיא:), ששם מבואר שאף במלאכה מועטת ביותר עובר בעל הבית על איסור בל תלין. בגמרא נאמר, שאפילו שכר פועל לבצור אשכול אחד מן הכרם, עובר עליו משום בל תלין. וביארו התוספות (שם ד"ה לבצור), שאף אם הפועל אכל את האשכול עצמו משום בל תלין, אכילת פועל בכרם, מכל מקום עובר בעל הבית משום בל תלין. הרי לנו, שאף כשלא נשארה ביד בעל הבית כל תועלת ממעשה הפועל, הוא עובר באיסור זה.

אך תירץ על כך בהר צבי, שיש ליישב שדין זה אמור דוקא כשהפועל עשה מלאכה עבור בעל הבית, אלא שהתורה זיכתה לו את אכילת האשכול בתורת שכר מן השמים. שהרי גם כשאכל הפועל את פרי המלאכה, אין זה מפקיע את חיוב השכירות, כי עצם המלאכה נעשתה עבור בעל הבית, והאכילה אינה אלא חלק ממערכת השכר, שנקבעה על ידי התורה עצמה, וכפי שנפסק בשולחן ערוך (סימן שלו סעיף טז)

פועל משל שמים הוא אוכל. נמצא, שהעבודה בוצעה לבעל הבית, והאכילה אינה אלא גמול שניתן לפועל על עבודתו. ממילא נותר חיוב השכר על בעל הבית בעינו, ועל כן עובר הוא משום בל תלין על שכר הפעולה שלא שילם. מה שאין כן כאשר עשה הפועל פעולה לטובת עצמו בלבד, הרי אין כאן כלל פעולה של בעל הבית, ואין מקום לשום חיוב ממוני או לאיסור בל תלין.

שיטת ההר צבי בחייט שתפר לעצמו

על אף התירוץ,

תמה בהר צבי על גוף דברי השואל ומשיב: מניין שחל על בעל הבית חיוב לשלם שכר פעולה כלל במקרה שבו הפועל עשה מלאכה לעצמו. בעל הבית נתן לחייט את הבגד 'במתנה', ומוסיף להבטיח לו שכר מלאכה על תפירתו לעצמו. אם כן, כיצד תתחייב שכירות, בשעה שאין כאן פעולה שנעשתה למענו של בעל הבית כלל. בדרך כלל, כאשר הפועל עושה מלאכה בעבור בעל הבית, הרי הפעולה עצמה שקולה כשווה כסף, ונחשב כאילו הפועל נתן לבעל הבית ממון. אולם כאן, שאין בעל הבית מקבל מאומה מפעולתו של הפועל, אין כאן לא מתן פעולה ולא כסף, ומה מקום לשעבוד ממוני כלל.

ומכאן מסיק ההר צבי, שאין זה אלא בגדר דברים בעלמא, כעין מה שנאמר (בבא מציעא מט.) בדין מחוסרי אמנה, שלהלכה נפסק (סימן רד סעיף ח) שאין בהם דין ממון אלא מדת חסידות בלבד, ובמתנה מועטת יש משום מחוסר אמנה. וחלק על כל עיקר דברי השואל ומשיב שדימוה לדין שכירות ולפטור מבל תלין, כי לדבריו מלכתחילה לא נוצר כאן חיוב תשלום כלל.

מדבריו עולה שסבר כשיטת המנחת פתים, שאין חיוב תשלום על בעל הבית ששכר את חבירו לעשות מלאכה עבור עצמו. ואף אם אין מדובר במצוה, אלא בפעולה שיש בה תועלת והנאה לעושה בלבד, מכל מקום אין בה תורת שכירות, הואיל ואין בה שום פעולה של הזולת, ואין סיבה שיתחייב המזמין בתשלום.

סיכום השיטות

העולה מהאמור: כאשר אדם שוכר את חבירו לעשות פעולה לעצמו, נחלקו הפוסקים בדבר: אם מדובר במעשה מצוה שהוא מחויב בו, לדעת הש"ך והנהגות אין כאן חיוב שכירות, שהרי מחויב הוא במצוה זו מעיקר הדין; ואילו לדעת הקצות החושן אף בכהאי גוונא חייב לשלם, שהרי נעשתה פעולה על פי דבריו. אם הפעולה איננה מצוה אלא הנאה פרטית שהשכיר מרוויח ממנה, לדעת השואל ומשיב יש בזה דין שכירות וחיוב תשלום, ואילו לדעת המנחת פתים וההר צבי אין בזה תורת שכירות ואין בעל הבית מחויב בתשלום. ומכל מקום גם לדעת השואל ומשיב שיש חיוב תשלום, אין בזה איסור בל תלין, כיון שהפעולה אינה נשארת ביד בעל הבית.

בנידון דין

לפיכך, בנידון שלפנינו, שר' יחיאל הבטיח לבחור נחמן שכר בעד שתיית מים להצלת נפשו, יכול ר' יחיאל לטעון קים לי כשיטת הפוסקים שאין בזה חיוב תשלום, הואיל וכל הפעולה נעשתה לטובת עושה הפעולה, ולא נגרמה בה כל תועלת לר' יחיאל. ויתכן שלא רק לשיטת הפוסקים לגבי פעולה שעושה עבור עצמו, אלא גם לשיטת הפוסקים שבמצוה שמחויב בה אין תורת שכירות, כאן פעולתו של הבחור נחמן תיחשב כמעשה מצוה, שהרי שתיית המים להצלת נפשו היא בכלל מצוות ונשמרתם מאד לנפשותיכם (דברים ד טז). ואפשר כי בזה גם השואל ומשיב מודה להש"ך והנהגות, ולא נותר צד לחייבו אלא אליבא דהקצות החושן באופן שלא נתכוון להשטות. ולכן פשוט שיכול לומר קים לי ולפטור עצמו.

